

أقصى مدّة الحمل عند المذاهب الفقهية وعلم الطبّ

فرحناز قاسمي سراب^١

سيّد حسين نخلي^٢

مريم رحمتي^٣

[تاريخ الاستلام: ١٤٠٤/٠١/٢٨؛ تاريخ القبول: ١٤٠٤/٠٦/٠٣ ش]

الملخص

يتطرّق الفقهاء إلى قضية أقصى مدّة الحمل عادتاً في أبواب النكاح، والطلاق، والميراث واللعان. يرى فقهاء أهل السنّة ضمن آراء مختلفة، المدّة من تسعة أشهر حتّى ثمانية أعوام، بينما هذه المدّة عند فقهاء الإمامية تتراوح بين آراء ثلاثة، تسعة أشهر، وعشرة أشهر وعام. ومع تطوّرات علم الطبّ أخذت هذه المسألة جوانب علمية حديثة، فيعتقد الأطباء بأنّ إذا طالّت مدّة الخروج الاعتيادي للجنين من الرحم، تتعرّض سلامته لخطر أكثر. يسعى هذا البحث متّخذاً المنهج الوصفي - التحليلي ومعتمداً على الكتب، إلى دراسة الآراء في قضية أقصى مدّة الحمل، وتوصل إلى أنّ أقصى المدّة في الحالة المعتادة، وفق رأي بعض فقهاء أهل السنّة وجمهور فقهاء الإمامية، واستناداً إلى الأخبار، هي تسعة أشهر، وتؤيّد معطيات علم الطبّ هذا الرأي. وهذا ويمكن الاحتجاج بقول القائل بالعام مستنداً إلى بعض الروايات في بعض الحالات غير المعتادة، ولو أنّ علم الطبّ لم يسمح بهذا اللامّ باتخاذ طريق حديثة للولادة. هذا، والآراء المنسوبة إلى بعض فقهاء أهل السنّة القائلة بعامين أو أكثر، واضحة البطلان لضعف مستنداتها.

الكلمات المفتاحية: أقصى الحمل، مدّة الحمل، الفقه المقارن، علم الطبّ

١. طالبة المستوى الرابع، اختصاص فقه الأسرة، جامعة الزهراء (س)، قم، إيران (الكاتبة المسؤولة) ghasemi.f668@gmail.com

٢. أستاذ قسم الفقه، جامعة الزهراء (س)، قم، إيران ho.nakhli@chmail.ir

٣. أستاذة قسم الفقه، جامعة الزهراء (س)، قم، إيران

حداکثر مدت حمل از منظر مذاهب فقهی و دانش پزشکی

فرحناز قاسمی سراب^۱

سیدحسین نخلی^۲

مریم رحمتی^۳

[تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۲۸؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۰۳]

چکیده

مسئله «حداکثر مدت حمل» از جمله مباحثی است که فقها غالباً در ابواب نکاح، طلاق، میراث و لّعان بدان پرداخته‌اند. درباره این مسئله، فقهای اهل سنت دیدگاه‌های متعددی از نه ماه تا هشت سال ارائه کرده‌اند؛ در حالی که فقهای امامیه سه نظر اصلی - نه ماه، ده ماه و یک سال - را در آثار فقهی خود مطرح ساخته‌اند. با پیشرفت‌های علم پزشکی، این موضوع وارد حوزه مباحث علمی جدید نیز شده است. پزشکان بر این باورند که اگر از زمان طبیعی خروج جنین از رحم فراتر رود، ماندن آن در رحم برای سلامت جنین خطرناک خواهد بود. این نوشتار با روش کتابخانه‌ای و رویکردی توصیفی-تحلیلی، به بررسی دیدگاه‌های مطرح درباره حداکثر مدت حمل پرداخته و بدین نتیجه رسیده است که در حالت متعارف، حداکثر مدت حمل - بر پایه نظر برخی فقهای اهل سنت و مشهور فقهای امامیه و با استناد به روایات - نه ماه است و یافته‌های دانش پزشکی نیز این دیدگاه را تأیید می‌کند. در عین حال، دیدگاه قائل به یک سال، با اتکا بر برخی روایات، در شرایط غیرمتعارف قابل استناد است؛ هرچند دانش پزشکی با بهره‌گیری از روش‌های نوین زایمان، امکان چنین تجربه‌ای را از مادر سلب کرده است. در مقابل، اقوال منسوب به فقهای اهل سنت مبنی بر دو سال و بیشتر، به دلیل استنادات ضعیف، به روشنی مردود است.

واژگان کلیدی: حداکثر حمل، مدت حمل، فقه مذاهب، دانش پزشکی

۱. طلبه سطح چهار رشته فقه خانواده، جامعة الزهراء (س) قم، ایران (نویسنده مسئول) ghasemi.f668@gmail.com

۲. استاد گروه علمی فقه، جامعة الزهراء (س) قم، ایران ho.nakhli@chmail.ir

۳. استاد گروه علمی فقه، جامعة الزهراء (س) قم، ایران

مقدمه

حداکثر مدت حمل از جمله مباحثی است که فقهای هر دو مذهب در حدود و ثغور آن اظهار نظر کرده‌اند. ترتب برخی احکام فقهی بر تعیین دقیق این موضوع - که حداکثر مدت بقای جنین در رحم مادر چه اندازه است - ضرورت آن را برای طلاب و دانشجویان فقه در روزگار حاضر دوچندان می‌سازد تا به بررسی این چالش فقهی بپردازند؛ چراکه بسیاری از احکام الهی با زندگی انسان پیوندی تنگاتنگ دارند و اگر با پیشرفت علوم در برخی از آنها نوعی ناهماهنگی مشاهده شود، این امر می‌تواند زمینه‌های وهن دینی را در سایر حوزه‌ها نیز پدید آورد.

در فقه اهل سنت، درباره حداکثر مدت حمل دیدگاه‌های متعددی از نه ماه تا هشت سال مطرح شده است؛ در حالی که فقهای امامیه غالباً سه نظر اصلی - نه ماه، ده ماه و یک سال - را به طور خاص در آثار فقهی خود ارائه کرده‌اند. با پیشرفت‌های دانش پزشکی، این موضوع به عرصه مباحث پزشکی جدید نیز راه یافته است. از آنجا که این مسئله از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و پرسش‌ها و ابهامات فراوانی پیرامون آن وجود دارد، این مقاله می‌کوشد ابعاد مختلف آن را مورد بررسی قرار دهد.

بحث درباره مدت حمل، از گذشته در میان فقهای هر دو مذهب مطرح بوده است. فقیهان اهل سنت در آثار فقهی خود به این موضوع پرداخته‌اند؛ از جمله می‌توان به کتاب *أقل مدة الحمل وأكثرها بين الفقه والطب وأثر ذلك في ميراثه*، تألیف عبدالعزیز بن علی الغامدی، کتاب *القول الفصل في أكثر من مدة الحمل*، نوشته سید السقا و نیز کتاب *أكثر مدة الحمل*، اثر ابراهیم بن ناصر بن ابراهیم البشر اشاره کرد. همچنین رساله‌ای با عنوان «*أحكام المرأة الحامل*» نگاشته شده است که در ضمن مباحث مربوط به احکام زن باردار، چندین صفحه را به بررسی مدت حمل در فقه عامه اختصاص داده است. افزون بر این،

مقاله «أكثر مدة الحمل بين الفقه والطب»، تألیف هند بنت عبدالله بن محمد السیاری نیز به بررسی این موضوع پرداخته است.

فقه‌های امامیه نیز بحث حداکثر مدت حمل را از گذشته در کتب فقهی، در ضمن احکام نکاح و اولاد و فروع مطرح کرده‌اند؛ از جمله این کتب می‌توان به حدائق الناضرة از بحرانی، جواهر الکلام از مرحوم نجفی و کتاب نکاح آیت الله زنجانی اشاره کرد.

در میان پژوهش‌های جدید در فقه امامیه، در مجله کاوشی نو در فقه، مقاله‌ای با عنوان «مدت بارداری از نگاه مذهب‌های فقهی» نوشته حسین غیب غلامی هرساوی در سال ۱۳۸۰ منتشر شده است. این مقاله به بررسی مدت بارداری به طور مطلق، نه حداکثر آن، پرداخته و دیدگاه‌های هر دو مذهب فقهی را با تطبیق با دیدگاه پزشکان مورد تحلیل قرار داده است. از مقارنه سه‌گانه، نویسنده نتیجه گرفته است که قول مشهور فقه‌های امامیه درباره حداکثر مدت حمل، همان نه ماه است و این دیدگاه با یافته‌های روز دانش پزشکی نیز قابل اثبات است. با این حال، این مقاله به موضوع «حداکثر مدت حمل» به صورت کلی و جامع پرداخته و در آن، دیدگاه‌های دو مذهب اهل سنت و شیعه با یافته‌های علمی پزشکی تطبیق داده شده است. یافته‌های این مقاله نشان می‌دهد که حداکثر مدت حمل، براساس نظر مشهور فقه‌های اهل سنت، شامل هشت قول است؛ در حالی که فقه‌های امامیه سه قول اصلی ارائه کرده‌اند. علاوه بر دقت در بررسی اقوال و مستندات، در جمع‌بندی و تحلیل دیدگاه‌ها، نظریه‌ای مبتنی بر تفصیل به دست آمده است: نه ماه برای حالت متعارف و یک سال برای حالت غیرمتعارف، به عنوان حداکثر مدت حمل در نظر گرفته شده است. همچنین بیان شده است که حالت متعارف - یعنی نه ماه - مورد تأیید پزشکان است؛ اما وقوع حالت غیرمتعارف - یعنی یک سال - با توجه به تشویق زنان به زایمان‌های

غیرطبیعی مانند سزارین، در دانش پزشکی نادر و کمیاب شده است. از لایه‌های مباحث فقهی، می‌توان دو دسته آثار حداکثر مدت حمل را استخراج کرد: یکی آثار مربوط به مادر که در مباحثی همچون عدّه زن، نفقه و اجرای احکام آشکار می‌شود و دیگری آثار مربوط به فرزند که در مباحثی مانند نسب، وصیت و ارث ظهور می‌یابد. پرداختن به این آثار نیازمند پژوهش مستقلی است.

از همین رو، این نوشتار، ضمن ارج نهادن به پژوهش‌های پیشین و بهره‌گیری از ظرفیت‌های موجود در آن‌ها، تلاش می‌کند پاره‌ای مطالب تازه‌یاب درباره‌ی حداکثر مدت حمل از دیدگاه هر دو مذهب و دانش پزشکی ارائه دهد.

۱. مفهوم حمل

واژه «حمل» با فتح و کسر در میان اهل لغت تعریف شده است. در الصحاح ذکر شده است که ابن سکیت گفته: «حمل آن است که در شکم یا بر درخت باشد؛ الْحَمْلُ مَا كَانَ فِي بَطْنٍ أَوْ عَلَى رَأْسِ شَجَرَةٍ و حمل به کسر آن است که بر سر یا دوش باشد» (جوهری، ۱۴۱۰: ج ۴، ص ۱۶۱۷). همچنین راغب اصفهانی آورده است: «حمل یک معنا دارد که در امور متعدد به کار می‌رود؛ فعل آن در همه یکسان است، اما مصدر آن بسته به اشیایی که حمل می‌شوند فرق دارد؛ اشیایی که در ظاهر حمل می‌شوند، مانند باری که بر دوش گرفته می‌شود، حمل نامیده شده و اشیایی که در باطن حمل می‌شوند، مانند فرزند در شکم یا میوه بر درخت، حمل گفته شده است» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ص ۲۵۷). در قرآن کریم نیز آمده است: «وَأُولَئِ الْأَحْمَالِ أَجَلُهُنَّ أَنْ يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ؛ و زنان حامله مدت عدّه‌شان تا وقت زاییدن است» (طلاق: ۴). همچنین در تهذیب در معنای حمل آمده است: «إِذَا

كان في بطنها ولد؛ زمانی که در شکم او فرزند باشد، به او حامله گفته می‌شود» (ابن منظور، ۱۴۱۴: ج ۱، ص ۱۷۷). شهید صدر می‌گوید: «انسان مادامی که در رحم مادرش است از زمان تلقیح تا زمان ولادت به او حمل گفته می‌شود» (صدر، ۱۴۲۰: ج ۸، ص ۴۹۸). برخی دیگر هم گفته‌اند فرزند داخل رحم را حمل گویند (شرتونی، ۱۴۲۷: ج ۱، ص ۲۲؛ ابن ادریس، ۱۴۱۰: ص ۱۵). در نتیجه «حمل» در اصطلاح فقه به همان فرزند داخل رحم گفته می‌شود.

۲. اکثر مدت حمل از منظر فقه اسلامی

دیدگاه‌های مشهور فقهای اهل سنت و امامیه را می‌توان در قالب چارچوب زیر طبقه‌بندی کرد:

۲-۱. اقوال و ادله فقهای عامه

حداکثر مدت حمل در میان فقهای اهل سنت نیز مغفول نمانده و آن‌ها دیدگاه‌های متعددی در این زمینه ارائه کرده‌اند:

۲-۱-۱. دیدگاه فقهای عامه

در فقه اهل سنت، در این زمینه دو دیدگاه کلی مطرح شده است:

۲-۱-۱-۱. دیدگاه اول: تحدید حداکثر حمل به مدت معین

برای تبیین این دیدگاه از قول فقهای عامه چندین نظریه مطرح شده که در ادامه به آن‌ها پرداخته می‌شود:

۱. نُه ماه: کمترین مدت حملی که فقهای اهل سنت ذکر کرده‌اند، نه ماه است. در میان علما، ابن حزم اندلسی، جمعی از ظاهریه و برخی علمای معاصر اهل سنت به این دیدگاه تمایل داشته‌اند (ابن حزم، ۱۴۲۴: ج ۱۰، ص ۱۳۱؛ قرطبی، ۱۴۱۶: ج ۲، ص ۱۱۰؛ عثیمین، ۱۴۱۳: ج ۱۱، ص ۱۵۱؛ عثیمین، ۱۴۲۷: ص ۱۰۲؛ ابن باز، ۱۴۱۸: ص ۴۹).

۲. یک سال قمری: برخی از فقهای اهل سنت حداکثر مدت حمل را یک سال قمری دانسته‌اند. این دیدگاه در میان مالکیان نیز مشاهده می‌شود؛ از جمله، محمد بن عبدالحکم و ابن رشد این نظر را پذیرفته‌اند (قرطبی، ۱۴۱۶: ج ۲، ص ۳۵۸؛ عباس، بی تا: ص ۱۰).

۳. دو سال: فقهای مذهب حنفی معتقدند که حداکثر مدت حمل می‌تواند تا دو سال باشد (طوسی، ۱۳۸۷: ج ۷، ص ۱۳۶؛ ابن عابدین، ۱۴۲۳: ج ۲، ص ۶۲۳؛ ذهبی، ۱۴۱۴: ج ۱۵، ص ۵۳). واقدی نیز آورده است: «مادر مالک دو سال حامله بود». در میان فقهای شافعی، تنها مزنی این نظر را تأیید کرده است و این قول در برخی روایات به احمد بن حنبل و سفیان ثوری نیز نسبت داده شده است (ماوردی، ۱۴۱۴: ج ۱۱، ص ۲۰۵؛ ابن قدامه، ۱۴۱۷: ج ۷، ص ۳۰۸؛ ابن عابدین، ۱۴۲۳: ج ۳، ص ۵۶۷).

۴. سه سال: از دیدگاه‌های فقهای اهل سنت درباره حداکثر مدت حمل، دیدگاه لیث بن سعد قابل توجه است. او معتقد است که این مدت می‌تواند تا سه سال باشد. درباره مدت بارداری مادر مالک اختلاف نظر وجود دارد و ابن نافع صائغ، واقدی، معن و محمد بن ضحاک بر این باورند که مادر مالک سه سال حامله بوده است: «واختلف في حمل أمه به فقال ابن نافع الصائغ والواقدي ومعن ومحمد بن الضحاک حملت به أمه ثلاث سنين» (ابن قدامه، ۱۴۱۷: ج ۷، ص ۴۷۷؛ ذهبی، ۱۴۱۴: ج ۱۱، ص ۳۱۹؛ ذهبی، ۱۴۱۴: ج ۱، ص ۲۱۰؛ عیاض، ۱۴۱۵: ج ۱، ص ۱۲۰).

۵. چهار سال: فقهای شافعی و حنابله بر این باورند که حداکثر مدت حمل چهار سال است. ایشان برای تأیید این نظر به سخنی از مالک بن انس استناد کرده‌اند: «ظَاهِرُ الْمَذْهَبِ أَنَّ أَقْصَى مُدَّةِ الْحَمْلِ أَرْبَعُ سِنِينَ. وَبِهِ قَالَ الشَّافِعِيُّ وَهُوَ الْمَشْهُورُ عَنْ مَالِكٍ. وَرَوَى عَنْ أَحْمَدَ أَنَّ أَقْصَى مُدَّتِهِ سَنَتَانِ» (شافعی، بی‌تا: ص ۳۱۶؛ شربینی، ۱۴۲۵: ص ۸۵؛ نووی، ۲۰۰۹: ج ۵، ص ۸۷؛ ماوردی، ۱۴۱۴: ج ۱۱، ص ۲۰۵؛ ابن البراج، ۱۴۰۶: ج ۲، ص ۱۴۷؛ ابن قدامه، ۱۴۱۷: ج ۷، ص ۴۷۷؛ قرطبی، ۱۴۱۶: ج ۲، ص ۱۱۰؛ خرقی، ۱۴۱۷: ج ۴، ص ۱۴۳). ولید بن مسلم نیز روایت کرده است که به مالک بن انس گفته: «جمیله ابن سعد از عایشه نقل کرده که زن بیش از دو سال نمی‌تواند باردار باشد. مالک پاسخ داده است: سبحان الله! چه کسی چنین چیزی می‌گوید؟ این خدمتکار ما، زن محمد بن عجلان، مدت چهار سال باردار بوده است» (نووی، ۱۴۱۷: ج ۱۸، ص ۱۲۵؛ ماوردی، ۱۴۱۴: ج ۷، ص ۳۵).
۶. پنج سال: عباد بن العوام از فقهای مذهب عامه قائل است حداکثر حمل چهار یا پنج سال است: «أَكْثَرُ مُدَّةِ الْحَمْلِ أَرْبَعُ سِنِينَ أَوْ خَمْسٍ» و یکی از روایات مالک بن انس بر آن دلالت می‌کند (جماعة من العلماء، ۱۴۰۱: ج ۴، ص ۵۶؛ قرطبی، ۱۴۱۶: ج ۲، ص ۱۱۰؛ خرقی، ۱۴۱۷: ج ۴، ص ۱۴۳؛ ابن قدامه، ۱۴۱۷: ج ۷، ص ۴۷۷؛ دسوقی، ۱۴۱۷: ج ۱۹، ص ۲۹۲).
۷. شش سال: زهری، از فقهای اهل سنت، معتقد است حداکثر حمل شش سال است. وی طبق روایت دیگری از مالک گفته است: «حداکثر مدت زمان بارداری در زن می‌تواند شش سال باشد» (ابن قدامه، ۱۴۱۷: ج ۸، ص ۱۲۱).
۸. هفت سال: ربیع، از فقهای اهل سنت، می‌گوید: «احتمال دارد حداکثر مدت بارداری هفت سال باشد» (ماوردی، ۱۴۱۴: ج ۱۱، ص ۲۰۵). همچنین از زهری نقل شده است که مدت بارداری را تا شش یا هفت سال محاسبه کرده‌اند (ابن قدامه، ۱۴۱۷: ج ۷، ص ۴۷۷). ابن عبد البر در الاستذکار می‌نویسد: «مالک حداکثر مدت زمان بارداری را پنج

سال می‌داند و بعضی از اصحاب مالک آن را تا هفت سال هم می‌دانند و شافعی نهایتاً آن را چهار سال می‌داند» (ابن عبدالبر، ۱۴۱۴: ج ۷، ص ۱۷۰).

۲-۱-۱-۲. دیدگاه دوم: عدم تحدید حداکثر حمل به مدت معین

از دیگر دیدگاه‌ها درباره‌ی حداکثر مدت بارداری از دیدگاه علمای اهل سنت، این است که هیچ حدی برای مدت حمل وجود ندارد و نه ماه صرفاً مدت متعارف است. این دیدگاه به ابوعبیده و شوکانی نسبت داده شده است (عباس، بی‌تا: ص ۱۱).

آنچه از بررسی دیدگاه‌های برخی فقهای عامه به دست می‌آید، این است که حداکثر مدت حمل زمان معین ندارد. گروهی از فقهای اهل سنت در عصر حاضر، به‌ویژه کسانی که به ظاهر کتاب و سنت استناد کرده‌اند، بر همین دیدگاه تأکید دارند و معتقدند تعیین حدی برای مدت حمل ممکن نیست و این مدت بسته به شرایط هر زن متفاوت است. به همین دلیل، میان فقها اختلاف نظر وجود دارد. این نظر نزد ابوعبید القاسم بن سلام، ابن قیم، شیخ محمد بن ابراهیم، شیخ بن باز و شیخ محمد بن عثیمین مطرح شده است (ابن قدامه، ۱۴۱۷: ج ۷، ص ۴۷۷؛ بلاذری، ۱۴۱۷: ج ۱، ص ۲۵۵؛ ابن قیم، ۱۴۰۳: ص ۱۷۹؛ عثیمین، ۱۴۱۳: ج ۱۱، ص ۱۵۱؛ عثیمین، ۱۴۲۷: ص ۱۰۲؛ ابن باز، ۱۴۱۸: ص ۴۹).

۲-۱-۲. ادله فقهی اهل سنت

فقهای معاصر اهل سنت بر این باورند که از آنجا که در کتاب و سنت دلیلی محکم و متقن درباره‌ی مدت حمل ذکر نشده است، فقیه مجاز است مطابق عرف و آنچه در میان مردم رایج است، حکم کند. ابن حزم اندلسی با استناد به ظواهر قرآن، نتوانسته است قبول کند که مدت حمل جنین بیش از نه ماه باشد. از این رو، برخی محققان این گونه اختلاف

میان فقها را توجیه کرده‌اند:

فقه‌های عامه در حداکثر حمل اختلاف کرده‌اند و ریشه اختلاف آنان، عدم دلیل از کتاب و سنت نشئت می‌گیرد و آنان به آنچه بنابر عرف و عادت جامعه درباره وضع حمل زنان متداول است، اعتماد ورزیده‌اند؛ همان‌طور که شماری از فقیهان مذهب اربعه دیده‌اند و یا به نقل‌های روایت‌شده از عایشه اعتماد کرده یا به شنیده‌های زنان از زایش‌های نادر استناد کرده‌اند (شلبی، ۱۴۰۳: ص ۶۷۸).

در بدائع الصنائع پس از نقل خبر عایشه درباره حداکثر مدت حمل دو سال، چنین آمده است: «ظاهراً ایشان این مطلب را از رسول خدا شنیده است به دلیل اینکه این از آن چیزهایی است که با رأی و اجتهاد فهمیده می‌شود» (کاسانی، ۱۴۲۴: ج ۳، ص ۲۱۱). خبر عایشه درباره حداکثر مدت حمل دو سال، از جمله اخباری است که وی به طور مستقیم از پیامبر ﷺ روایت کرده و نه از آن دسته اخباری که مبتنی بر اجتهاد شخصی او صادر شده باشد.

در میان فقه‌های عامه، برخی حداکثر مدت حمل را چهار سال دانسته‌اند و اغلب به مشاهدات خود در محیط اطراف استناد کرده‌اند (ماوردی، ۱۴۱۴: ج ۱، ص ۲۰۵). داوود بن رشید از ولید بن مسلم روایت می‌کند: «به مالک بن انس گفتم: من از عایشه روایت کردم که او گفت: مدت حمل از دو سال فراتر نمی‌رود، حتی به اندازه یک نخ. مالک پاسخ داد: سبحان الله! چه کسی چنین سخنی می‌گوید؟ همسایه ما، زن محمد بن عجلان، که زنی راست‌گو و همسرش نیز راست‌گوست، سه بار حامله شده و هر بار مدت حمل او چهار سال طول کشیده است» (بیهقی، ۱۴۲۴: ج ۷، ص ۷۲۸).

اما قول پنجم، ششم و هفتم، در استدلال‌های خود به آنچه از زنان در این زمینه شنیده‌اند، تمسک جسته‌اند. ماوردی در کتاب الحاوی به نقل از مبارک بن

مجاهد گزارش می‌دهد: «مالک بن انس گفته است: زن عجلانی، مدت حمل فرزندانش همواره پنج سال طول می‌کشد، هرچند این موارد نادر و استثنایی هستند» (ماوردی، ۱۴۱۴: ج ۱، ص ۲۰۵).

۲-۱-۳. تحلیل ادله فقهی عامه

با توجه به دلایل یادشده، دو مبنای اصلی در دیدگاه‌های فقهی عامه قابل شناسایی است: نخست شنیده‌ها و گزارش‌های زنان و دوم، غلبه وجود. فقها در این گروه، استدلال‌های خود را بر آنچه از زنان نقل شده یا بر وقایعی که در محیط پیرامون خود مشاهده کرده‌اند، استوار ساخته‌اند؛ در حالی که در کتاب و سنت، هیچ نشانه‌ای از این موارد مشاهده نمی‌شود. با این حال، برخی از فقه‌های عامه، این گفته‌ها و شنیده‌های زنان را مورد نقد و بررسی قرار داده‌اند (ابن‌همام، بی‌تا: ج ۴، ص ۳۶۲).

یکی از مبانی فقه‌های عامه، اتکا به اعتبار قاعده غلبه وجود در امور متعارف بر موارد نادر است. این قاعده در فقه نیز نمونه‌هایی دارد؛ برای نمونه در برخی احکام گفته شده است: «آب پاک است»، «نماز در سفر شکسته است» یا «همه مردم در ماه رمضان روزه می‌گیرند». در این موارد، حکم به اعتبار غلبه وجودی صادر شده است؛ زیرا برخی آب‌ها پاک نیستند، در سفر افرادی هستند که نماز را تمام می‌خوانند یا در ماه رمضان کسانی به دلیل عذر شرعی روزه نمی‌گیرند؛ اما این موارد غالباً نادر بوده و محل استناد و اعتماد نیستند. فقه‌های عامه در مقابل قاعده غلبه وجود، قاعده‌ای دیگر دارند که براساس آن، فرد نادر بر جهت غالب ترجیح داده شده و فتوی صادر می‌شود. از میان فقه‌های عامه، ابن‌ادریس قرافی در الفروق، شیخ المکی المالکی در حاشیه تهذیب الفروق و دیگران، این موضوع را تا حدودی تحلیل کرده‌اند (غیب غلامی، ۱۳۸۰: ص ۱۱).

در ارزیابی این دیدگاه، باید پرسید: آیا نبود دلیل مشخص در یک مسئله، فقیه را مجاز می‌کند که موارد اجماعی و عرف رایج در شهرهای مختلف را نادیده گرفته و صرفاً به نقل‌های محدود یا شنیده‌های افراد قصه‌پرداز، که گاه براساس گرایش‌ها یا اهداف شخصی، سیاسی و اجتماعی روایت‌های بی‌پایه ساخته‌اند، اتکا کند؟ پرسش دیگر این است که آیا فقیهان، در مواردی که به چنین دلایل سست تمایل یافته‌اند، پیش از صدور نظر، تحقیق کامل در سنت فقهی کرده‌اند و مدرکی معتبر یافته‌اند یا خیر.

بدون تردید، یکی از ضعف‌های مذاهب فقهی عامه در تمامی سرزمین‌های اسلامی، دوری از ثقل جدایی‌ناپذیر از قرآن، یعنی اهل بیت علیهم‌السلام است. همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد، فقهای عامه در موضوع حداکثر مدت حمل، چه به صورت عادی و متعارف و چه به شکل غیرعادی، اختلاف نظر دارند و هیچ دیدگاه پایداری که قابلیت ارائه در مجامع علمی را داشته باشد، مشاهده نمی‌شود. برای جامعه اسلامی جای تأسف است که در عصر کنونی، با رشد شتابان دانش پزشکی، هنوز با کتاب‌های فقهی مواجه شویم که در آن‌ها دیدگاه‌هایی دور از واقعیت و گاه خرافی ارائه شده و این دیدگاه‌ها در حوزه‌های دینی به دانشجویان و طلاب آموزش داده شود.

۲-۲. دیدگاه‌ها و ادله فقهای امامیه

دیدگاه‌های فقهای شیعه نیز براساس چند نظریه مهم و با استناد به نصوص شرعی، به تفصیل در ادامه قابل بررسی است:

۲-۲-۱. دیدگاه فقهای امامیه

فقهای بزرگ امامیه در موضوع حداکثر مدت حمل، سه نظر مهم ارائه کرده‌اند: نه ماه، ده ماه و یک سال.

۲-۱-۱. دیدگاه نه ماه

از نظر فقهای امامیه، مشهورترین قول درباره حداقل مدت حمل، نه ماه است. شیخ مفید نیز در این زمینه بیان کرده است که حداکثر مدت حمل بیش از نه ماه نیست. وی همچنین تأکید کرده که مدت بارداری گاه برای مردم مشتبه می شود؛ زیرا برخی زنان پیش از حاملگی به دلیل عارضه ای حیض نمی بینند و این مدت را بخشی از دوران حاملگی می پندارند؛ در حالی که چنین نیست و مدت حمل بیش از نه ماه نیست (مفید، ۱۴۱۳: ص ۵۳۹). همچنین، سید مرتضی در رسائل و شیخ طوسی در المبسوط، حداکثر مدت حمل را نزد فقهای امامیه نه ماه دانسته و آن را امری اجماعی معرفی کرده اند (سید مرتضی، ۱۴۱۵ الف: ص ۱۹۱؛ طوسی، ۱۳۸۷: ج ۵، ص ۲۹۰).

علاوه بر این، بسیاری از فقهای مشهور امامیه نیز قول نه ماه را اختیار کرده اند (ابن براج، ۱۴۰۶: ج ۲، ص ۳۴۱؛ علامه حلی، ۱۴۱۳: ج ۷، ص ۳۱۴؛ شهید ثانی، ۱۴۱۳: ج ۸، ص ۳۷۶؛ فاضل هندی، ۱۴۱۶: ج ۷، ص ۵۳۳؛ زنجانی، ۱۴۱۹: ج ۲۵، ص ۷۷۷۵). همچنین، از عناوین کتاب های کافی و وسائل چنین برمی آید که این بزرگان نیز به نه ماه قائل بوده اند؛ زیرا در این آثار تنها روایت های مربوط به نه ماه ذکر شده است (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۶، ص ۱۵؛ حر عاملی، ۱۴۰۹: ج ۲۱، ص ۳۸۰).

مستندات دیدگاه

۱. اجماع: یکی دیگر از دلایلی که فقه شیعه در تعیین حداکثر مدت حمل به آن تکیه کرده، اجماع فقها است (طوسی، ۱۳۸۷: ج ۵، ص ۲۹۰).
۲. روایات: گذشته از اجماع مستند که از سوی فقهای همچون شیخ طوسی مطرح شده است، مهم ترین دلیل فقهای امامیه برای تعیین حداکثر مدت حمل، روایات است.

بجنوردی در قواعد الفقیه آورده است: «وعلى كلّ حال هذا القول -أي: أنّ أكثر الحمل لا يزيد على تسعة أشهر- بحسب المدرك قويّ، للروایات المستفیضة، وادّعاء الإجماع فيه، والشهرة المحقّقة» (بجنوردی، ۱۴۱۹: ج ۴، ص ۳۷). در ادامه به مهم ترین این روایات اشاره می کنیم:

روایت اول: این روایت، از ابن حمزه نقل شده است. همچنین، در کتاب ریاض نیز به این روایت اشاره شده و صاحب جواهر نیز، به تبعیت از صاحب ریاض، آن را نقل کرده است (طباطبایی، ۱۴۱۸: ج ۱۲، ص ۱۰۴؛ نجفی، ۱۴۰۴: ج ۳۱، ص ۲۳۴):

از امام باقر درباره آفرینش پرسیدم، فرمودند: زمانی که نطفه فرود آمد؛ سپس در بطن قرار داده می شود، پس نه روز در هر عرق و مفصلی توقف می کند که از جمله آن ها سه قفل و موضع برای رحم است؛ سپس بعد از قفل دیگر وسط آن و قفل دیگر پایین رحم است؛ سپس بعد از نه روز در قفل بالایی قرار می گیرد؛ سپس در آن سه ماه توقف می کند که در آن هنگام زن بدحال است و حالت تهوع دارد؛ سپس به قفل وسط می رود، پس در آن سه ماه توقف می کند که در این هنگام نه ماه گذشته است؛ سپس زن از حمل ها رها می شود (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۶، ص ۱۵؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۵۷، ص ۳۶۳؛ بحرانی، ۱۴۱۵: ج ۴، ص ۱۸).

در سند این روایت به غیر از محمد بن فضیل، همه راویان ثقة اند. آیت الله زنجانی درباره محمد بن فضیل می گوید:

در علم رجال دو تا محمد بن فضیل وجود دارد: یکی محمد بن فضیل است که مرحوم نجاشی می گوید از اجلاء ثقات است و دیگری محمد بن قاسم بن الفضیل است که نوّه فضیل بن یسار است و توثیق شده است. پس روایت هایی که محمد بن

فضیل در سندش واقع شده است، معتبر است (زنجانی، ۱۴۱۹: ج ۲۵، ص ۷۷۸۳).
مضمون روایت چنین است که مدت حمل، نه ماه است و نه بیشتر؛ باین حال می توان معنای ظاهری روایت را نیز پذیرفت؛ زیرا همان طور که شنیده شده، متعارف حمل آن است که چند روزی بیش از نه ماه طول می کشد. احتمال دارد کسانی که حداکثر نه ماه را گفته اند، منظورشان نفی ده ماه بوده و نه اصرار بر دقیقاً نه ماه. بیان «نه ماه حداکثر» در مقابل ده ماه و در مقابل یک سال است، نه در مقابل نه ماه و چند روز. فقهایی که این قول را نقل کرده اند، مرادشان همین است (زنجانی، ۱۴۱۹: ج ۲۵، ص ۷۷۸۶).

روایت دوم: روایت عبدالرحمن سیاه که از گروهی از اصحاب نقل کرده و آنان از امام باقر علیه السلام نقل کرده اند که فرمود: «سَأَلْتُهُ عَنْ غَايَةِ الْحَمْلِ بِالْوَلَدِ فِي بَطْنِ أُمِّهِ كَمْ هُوَ فَإِنَّ النَّاسَ يَقُولُونَ رُبَّمَا بَقِيَ فِي بَطْنِهَا سَنَتَيْنِ فَقَالَ كَذَبُوا أَقْصَى مُدَّةِ الْحَمْلِ تِسْعَةُ أَشْهُرٍ وَلَا يَزِيدُ لِحَظَّةٍ وَلَوْ زَادَ سَاعَةً لَقَتَلَ أُمُّهُ قَبْلَ أَنْ يَخْرُجَ؛ از امام درباره نهایت زمانی که حمل در شکم مادرش می ماند، پرسیدم که چه مقدار است و در این باره گفتم مردم می گویند دوسال می ماند، فرمود: دروغ است، اقصی مدت حمل نه ماه است و لحظه ای بیشتر نمی ماند، اگر ساعتی بیشتر بماند قبل از به دنیا آمدن، مادرش را می کشد» (حرّ عاملی، ۱۴۰۹: ج ۲۱، ص ۳۸۰؛ طوسی، ۱۴۰۷: ج ۸، ص ۱۱۵).

این روایت به صراحت دلالت می کند بیشترین مدت حمل، نه ماه است و بیش از این اگر باشد موجب مرگ مادر می شود.

روایت سوم: یکی دیگر از ادله فقهای امامیه، روایت زاره از امام صادق علیه السلام است: «مَا كَانَ دُونَ التِّسْعَةِ فَهُوَ غَيْضٌ وَمَا تَزَادُ قَالَ: كُلَّمَا رَأَتْ الدَّمَ فِي حَالِ حَمْلِهَا إِذَا دَادَ بِهِ عَلَى التِّسْعَةِ أَشْهُرٍ، إِنْ كَانَتْ رَأَتْ الدَّمَ خَمْسَةَ أَيَّامٍ أَوْ أَقَلَّ أَوْ أَكْثَرَ، زَادَ ذَلِكَ عَلَى التِّسْعَةِ أَشْهُرٍ؛ جنینی که

کمتر از نه ماه باشد یا می‌افزایند نیز می‌داند و فرمود: هر وقت زن به هنگام حامله بودن، خون ببیند، آن مدت بر نه ماه افزوده می‌شود. پس اگر پنج روز یا بیشتر یا کمتر خون ببیند، به نه ماه افزوده می‌شود» (بحرانی، ۱۴۱۵: ج ۳، ص ۲۳۴؛ نوری، ۱۴۰۸: ج ۱۵، ص ۱۲۵).

این روایت از لحاظ سندی مشکلی ندارد (زنجان، ۱۴۱۹: ج ۲۵، ص ۷۷۹۶). از نظر دلالت نیز بیان می‌کند که اگر زن، پنج روز یا شش روز یا بیشتر در ایام حاملگی خون مشاهده کند، این روزها نیز به ایام حمل افزوده می‌شود. هرچند در این زمینه روایات متعدد وجود دارد؛ اما به دلیل تمرکز اصل موضوع، به همین موارد اکتفا شده است.

۲-۲-۱-۲. نظریه ده ماه

در مقابل دیدگاه فوق، برخی از فقهای امامیه قائل به این نظر هستند که حداکثر مدت حمل ده ماه است. محقق حلی نیز بر این نظر پایبند بوده است (محقق حلی، ۱۴۰۸: ج ۲، ص ۳۴۰). این قول در آثار علامه نیز چنین آمده است: «وقیل: عشرة أشهر» (علامه حلی، ۱۴۱۳: ج ۷، ص ۳۱۵). برخی دیگر از فقها، آن را به عنوان نظریه‌ای مورد قبول همه فقهای امامیه ذکر کرده‌اند (شهید ثانی، ۱۴۱۳: ج ۸، ص ۴۱۷؛ طباطبایی، ۱۴۱۸: ج ۲، ص ۱۵۴؛ نجفی، ۱۴۰۴: ج ۳۱، ص ۲۷۷؛ زنجان، ۱۴۱۹: ج ۲۵، ص ۷۷۷۶). قانونگذار نیز در مواد ۱۱۵۸ و ۱۱۵۹ قانون مدنی همین دیدگاه، یعنی ده ماه، را پذیرفته است.

مستندات دیدگاه

۱. گرچه قائلان این نظریه برای اثبات قول خود، روایت خاصی نقل نکرده‌اند؛ اما در ضمن ارائه فتوای خود، به متکی بودن آن بر روایات اشاره کرده و مدعی شده‌اند که در این باره روایاتی وجود دارد. محقق حلی می‌گوید: «ما بالوجدان یافته‌ایم که بسیاری ده ماهه

متولد می‌شوند و بیش از آن نیافته‌ایم و اینکه بعضی گفته‌اند روایت داریم» (محقق حلی، ۱۴۰۸: ج ۲، ص ۳۴۰). به نظر می‌رسد منظور این دسته از فقها، برخی روایات مورد استناد در دیدگاه‌های دیگر است که آن‌ها با خوانشی متفاوت، در راستای اثبات نظریه ده ماهگی به آن‌ها استناد می‌کنند.

۲. دلیل دیگری که برای اثبات نظریه ده ماهگی ذکر شده، عمومیت قاعده «الولد للفراش» است (فاضل هندی، ۱۴۱۶: ج ۷، ص ۵۳۴؛ زنجانی، ۱۴۱۹: ج ۲۵، ص ۷۸۱۴)؛ بدین معنا که عموم این قاعده، مقتضی الحاق ولد به فراش است، حتی اگر مدت حمل از نه ماه بگذرد. اشاره به «عموم» قاعده به معنای اطلاق آن است؛ زیرا فقهای پیشین در برخی موارد میان عموم و اطلاق، تفاوتی قائل نشده‌اند.

۳. یکی دیگر از دلایل نظریه ده ماهگی، کثرت وقوع آن در عالم خارج ذکر شده است؛ زیرا بهترین دلیل بر حقیقت یک امر، وقوع آن در واقعیت است (بجنوردی، ۱۴۱۹: ج ۴، ص ۳۷).

۴. برخی از فقها نیز برای اثبات این دیدگاه، به «اصالة العدم» تمسک کرده‌اند؛ به این معنا که درباره زنی که مدعی بارداری است و بیش از نه ماه از همسرش دور بوده، اصل بر عدم زنا است؛ بنابراین بیشترین مدت حمل بیش از نه ماه خواهد بود و ده ماه را نیز شامل می‌شود (زنجانی، ۱۴۱۹: ج ۲۵، ص ۷۷۸۰).

۲-۱-۳. نظریه یک سال

ظاهر عبارت‌های برخی از فقها، همچون شیخ مفید در الإعلام، سید مرتضی در الانتصار نشان می‌دهد که این فقها تمایل به بیان یک سال دارند؛ شیخ مفید در کتاب الإعلام می‌گوید: «أقل الحمل لما يخرج حيا مستهلا فهو عند الإمامية وجمهور العامة واحد وهو

سته أشهر وأما أكثره فهو عندهم سنة واحدة» (مفید، ۱۴۱۳: ص ۴۱). ظاهر عبارت سید مرتضی در الإلتصار چنین است که اعتقاد به نظریه یک سال، علاوه بر امامیه، مورد اجماع اهل سنت نیز بوده و در آن اختلافی وجود ندارد. با این حال، در کتاب رسائل، وی نظریه یک ساله بودن مدت حمل را دارای طرفدارانی دانسته؛ اما آن را بدون مدرک معرفی کرده است (سید مرتضی، ۱۴۱۵ الف: ص ۳۴۶). از سوی دیگر، مراجعه به منابع فقهی نشان می‌دهد که بسیاری از فقهای امامیه، نظریه یک سال را پذیرفته و به آن معتقد بوده‌اند (علامه حلی، ۱۴۱۳: ج ۷، ص ۳۱۵؛ عمیدی، ۱۴۱۶: ج ۲، ص ۵۹۷؛ شهید ثانی، ۱۴۱۳: ج ۸، ص ۳۷۶؛ سبزواری، ۱۴۲۳: ج ۲، ص ۳۷۷). امام خمینی در تحریر الوسیله می‌گوید: «در اینکه اقصى الحمل نه ماه باشد، اشکالی وجود دارد و به نظر می‌رسد که یک سال باشد» (خمینی، بی‌تا: ج ۲، ص ۳۰۷). محمد آصف محسنی در کتاب الفقه ومسائل طبیة، می‌گوید: «از فتوای صاحب عروه مشخص می‌شود که اکثر مدت حمل، یک سال است» (محسنی، ۱۴۲۴: ج ۱، ص ۲۰۹).

مستندات دیدگاه

از مهم‌ترین دلایل قول یک سال، اجماع فقها است. سید مرتضی برای این قول، قائل به اجماع شده است (سید مرتضی، ۱۴۱۵ ب: ص ۱۹۱). همچنین، استرآبادی در الفوائد المدنیة وبذایل الشواهد المکیة آورده است: «ادعای اجماع شده که اکثر حمل یک سال است» (استرآبادی، ۱۴۲۶: ص ۵۵۵). با این حال، اگر این اجماع را در کنار روایات قرار دهیم، اجماع مدرکی است و نمی‌تواند معتبر و قابل استناد تلقی شود.

قانونگذار در ماده ۱۱۵۸ قانون مدنی بیان می‌کند: «طفل متولد در زمان زوجیت، ملحق به شوهر است، مشروط بر آنکه از تاریخ نزدیکی تا زمان تولد، کمتر از شش ماه یا بیش از

ده ماه نگذشته باشد». همچنین، در ماده ۱۱۵۹ آمده است: «هر طفلی که پس از انحلال نکاح متولد شود، ملحق به شوهر است، مشروط بر اینکه مادر هنوز ازدواج نکرده و از تاریخ انحلال نکاح تا روز ولادت طفل بیش از ده ماه نگذشته باشد، مگر آنکه ثابت شود که از تاریخ نزدیکی تا زمان ولادت کمتر از شش ماه یا بیش از ده ماه نگذشته است» (منصور، ۱۳۸۵: ص ۲۰۳). بنابراین، قول ده ماه، هرچند نسبت به نظریه نه ماه یا یک سال ضعیف‌تر است؛ اما از سوی قانونگذاران مورد تأیید قرار گرفته است.

۲-۲-۲. ارزیابی دیدگاه فقهای امامیه

تبیین دقیق دیدگاه‌های یادشده، مستلزم توضیح نکات زیر است:

نخست: براساس دیدگاه‌های بیان شده، قول نه ماهگی، نظر مشهور فقهای امامیه به شمار می‌آید و روایات نقل شده نیز مؤید این دیدگاه است.

دوم: در فقه امامیه، با توجه به مجموع روایات، قول به حداکثر مدت حمل تا یک سال، قوی‌تر است. این دیدگاه نه نادر است و نه مخالف اجماع. لحن سخن امام علی (ع) در صحیح ابن حجاج، با تعبیر «انتظر بها تسعة اشهر»، بدین معناست که زن باید نه ماه انتظار بکشد و در صورت نیاز، سه ماه دیگر عده نگه دارد. حاصل این دو مدت، دوازده ماه است و نشان می‌دهد که قول یک سال نیز پشتوانه شرعی دارد.

سوم: قانون مدنی نیز با اختیار دیدگاه ده ماهگی در مواد «۱۱۵۸ و ۱۱۵۹»، نظری بیش از نه ماه، یعنی ده ماه را تأیید کرده است.

چهارم: براساس مجموع دیدگاه‌ها و ادله فقهای امامیه، می‌توان در جوامع شیعه دو نوع حمل را اثبات کرد: نخست، حمل متعارف است که با شواهد عرفی و در سطح جامعه رخ می‌دهد و معمولاً نه ماهگی دارد؛ و دوم، حمل غیرمتعارف است که در شرایطی مانند

احتمال اشتباه در شمارش ایام حیض، ابتلا به بیماری‌های جسمی یا روانی و یا عوامل دیگر برای زن پدید می‌آید و ممکن است تا ده ماه یا یک سال ادامه یابد.

البته، معیاری روشن برای تفکیک دقیق حمل‌های متعارف از غیرمتعارف وجود ندارد. شاید بتوان گفت این موضوع شبیه وضعیت میان مرگ مادر و فرزند است که باید منتظر ماند تا تقدیر الهی مشخص شود؛ چنان‌که در برخی روایات مربوط به باب دفن، کلام معصومان علیهم‌السلام و فقها، توصیه به صبر و گذر ایام شده است. فتوای مرحوم سید یزدی نیز چنین است: «ولو خیف مع حیاتهما علی کل منهما انتظر حتی یقضی» (یزدی طباطبایی، ۱۴۱۴: ج ۱، ص ۴۳۹)؛ به علاوه، هیچ توصیه‌ای به انجام جراحی در این موارد - اگر حمل تا یک سال ادامه یابد - نکرده‌اند.

بنابراین، از میان دیدگاه‌ها، قول به نه ماهگی در حالت متعارف و قول به ده ماه یا یک سال در حالت غیرمتعارف، نظر قوی فقهای امامیه به شمار می‌رود؛ اما این پرسش پیش می‌آید که چرا فقها و قانونگذاران این نظر را در آرای خود بازتاب نداده‌اند. علت آن است که از روایات این باب، چنین تفصیلی به روشنی استنباط نمی‌شود. به بیان دیگر، قول به یک سال، در تقابل با دیدگاه دو یا چند سال مطرح است و مبنا را بر آغاز حمل از زمان مباشرت قرار می‌دهد.

۳. حداکثر مدت حمل در منظر دانش پزشکی

مدت بارداری، از نظر پزشکی، براساس هفته سنجیده می‌شود و معمولاً بین ۳۸ تا ۴۲ هفته به طول می‌انجامد و در بیشترین حالت، ممکن است تا ۴۴ هفته ادامه یابد (کارلن و همکاران، ۱۳۸۵: ص ۵۸۹؛ گیاهی و همکاران، ۱۳۹۲: ص ۶۴-۷۳؛ اسکویی و همکاران، ۱۳۸۳: ص ۵۰). براساس دانش پزشکی، رحم به منزله ظرف بارداری است و جنین تقریباً

۲۸۰ روز (معادل نه ماه) در آن دوام می‌آورد؛ پس از این مدت، امکان ادامه حیات در رحم برای جنین وجود نخواهد داشت (اکبرزاده پاشا، ۱۳۹۹: ص ۵۰۵).

پزشکان بر این باورند که اگر پس از زمان طبیعی خروج جنین از رحم، بارداری ادامه یابد، این وضعیت برای مادر و جنین خطرناک خواهد بود (کانینگهام و همکاران، ۱۳۸۵: ص ۵۸۳؛ قاضی جهانی و همکاران: ۲۰۱۸، ص ۷۴۰). دکتر محمدعلی بار می‌گوید:

تغییر در مدت حمل در اثر اشتباه در تشخیص روزهای عادت ماهیانه در زنانی که زمان عادت ماهیانه درستی ندارند تا دو هفته امری عادی به نظر می‌آید؛ اما اگر بیش از این زمان باشد به طور قطع، در شمارش ماه‌ها اشتباه صورت گرفته است و اگر جنین در وقت طبیعی خود به دنیا نیاید باید مرده باشد (بار، ۱۴۱۲: ص ۴۵۱؛ غانم، ۱۴۲۱: ص ۱۰۵).

نویسنده کتاب فقه الاسلامی از دکتر بار نقل می‌کند:

در حالت‌های عادی، جلو عقب افتادن مدت بارداری تا دو هفته طبیعی است، حتی تا یک ماه، این طولانی‌ترین زمانی که جنین به طور طبیعی می‌تواند در رحم مادر زنده بماند. ایشان می‌گویند: دیدگاه فقیهان که با بیان داستان‌ها و قصه‌ها حکایت از به طول کشیدن مدت بارداری دارد، به مدت سه سال و چهار سال جملگی، حکایت‌های خرافی بیش نیستند و هیچ‌گونه سندی بر حقیقت آن‌ها دلالت نمی‌کند و همه آن‌ها نتیجه ساخته قصه‌پردازان و داستان‌سرایان است (غانم، ۱۴۲۱: ص ۷۴-۷۵؛ بار، ۱۴۱۲: ص ۴۵۱).

نویسنده کتاب أحكام المرأة الحامل به نقل از متخصص دیگری می‌گوید: «پزشکان اگر دو هفته از زمان خارج شدن جنینی بگذرد، برای نجات او از عمل جراحی استفاده می‌کنند و کودک را از خطر نجات می‌دهند» (خطیب، ۱۴۱۷: ص ۱۰۶).

یکی از متخصصان نیز، بر پایه آمار موجود، میزان درصد زایمان های زنان پس از نه ماهگی را گزارش کرده است:

حدود ۲۵ درصد از زنان باردار، دو هفته پس از پایان نه ماهگی، یعنی در حدود ۲۹۴ روزگی، زایمان می کنند. همچنین، نزدیک به ۱۲ درصد از زنان در هفته ۴۳ بارداری (معادل حدود ۳۰۱ روز) وضع حمل دارند. افزون بر این، حدود ۳ درصد از زنان در هفته ۴۴ بارداری (حدود ۳۰۸ روز) زایمان می کنند. آمارها همچنین نشان می دهد که میزان مرگ و میر نوزادان با افزایش طول مدت بارداری پس از ۴۲ هفتهگی به شکل قابل توجهی بالا می رود؛ به گونه ای که از ۲۹۴ روز به بعد، خطر مرگ و میر افزایش می یابد (غیب غلامی، ۱۳۸۰: ص ۱۲).

نویسنده کتاب أحكام المرأة الحامل - که این اثر برگرفته از رساله دکترای وی در دانشگاه اردن است - در پایان این بحث، به عنوان جمع بندی و نظر نهایی خود چنین می نویسد:

بعد از بررسی آرای فقیهان و مستندات آنها و همچنین سخنان پزشکان چنین نتیجه می شود که مدت حمل می تواند تا ده ماه هم افزایش پیدا کند که این، نظریه ابن حزم را تا حدودی تأیید می کند که می گفت نه ماهگی بیشترین مدت حمل در زنان باردار است (خطیب، ۱۴۱۷: ص ۱۰۸؛ قاضی جهانی و همکاران ۲۰۱۸: ص ۷۴۰، ۸۲۳؛ حسن زاده و همکاران، ۱۴۰۲: ص ۳۲۴).

دکتر بار در جایی دیگر چنین می گوید:

شایسته است مدرسان کتاب های فقهی به این نکته توجه کنند که مدت حمل نمی تواند چند سال به طول بیانجامد؛ زیرا آنچه که تاکنون در این راستا گفته شده است یا نتیجه اوهام از مادران بوده یا ساخته قصه گوین و داستان سرایان است. مشکل مهم در این باره این است که زن بعد از گذشت مدت طولانی از مرگ شوهرش

یا طلاق او وضع حمل کرده و آن زمان فقیهان حکم کرده‌اند به «الولد للفراش» و مولود را به شوهر زن که چند سال پیش تر مرده یا او را طلاق گفته است، نسبت داده‌اند (بار، ۱۴۱۲: ص ۴۵۴).

در قانون مدنی اردن، در احکام خانواده در ماده ۱۴۷ آمده است:

اگر نسبت فرزند به پدر انکار گردید، به خاطر آن است که زن و مرد هیچ‌گونه تماسی با یکدیگر نداشته‌اند یا اینکه مرد مدت یک سال از زن خود دور بوده و زن، فرزندی به دنیا آورده است. همچنین اگر زنی مطلقه یا بیوه پس از گذشت یک سال فرزندی به دنیا آورد، ادعای او پذیرفته نمی‌شود.

بنابراین، قانون احوال شخصیه دولت اردن بر مبنای دیدگاه محمد بن حکم از فقیهان مالکی استوار شده است؛ فقیه‌ای که حداکثر مدت بارداری را یک سال می‌دانست. به این ترتیب، این قانون با فقه حنفی که بیشترین زمان بارداری را دو سال می‌شمرد، مخالفت کرده است (قرطبی، ۱۴۱۶: ج ۲، ص ۳۵۸).

در کتاب أحكام الجنین في الفقه الإسلامي آمده است:

امروزه دانش پزشکی ثابت کرده است که مدت طبیعی بارداری در زنان، حدود ۲۸۰ روز است. این محاسبه از آخرین روزهای چرخه ماهانه آغاز می‌شود؛ زیرا معمولاً حدود ۱۴ روز پس از آغاز عادت ماهانه، زن متوجه بارداری خود می‌شود. در این صورت، مدت بارداری برابر است با ۲۶۶ روز به اضافه ۱۴ روز، که در مجموع ۲۸۰ روز خواهد بود (غانم، ۱۴۲۱: ص ۷۵).

در کتاب أحكام المرأة الحامل، به عنوان نتیجه پایانی چنین بیان شده است: «باید احتیاط کرد در مواردی که ادعای نسب می‌شود و زن برای ثابت کردن ارث و غیر آن، قسم یاد می‌کند، به ویژه در جایی که شوهر مرده یا از قبل او را طلاق داده باشد» (خطیب، ۱۴۱۷: ص ۱۰۹).

به هر حال، نظریه غالب در دانش پزشکی نوین بر این است که جنین در رحم مادر تا هفته چهارم به طور طبیعی متولد می شود. در مواردی که بارداری از نه ماه تجاوز کند، انتخاب روش جراحی برای حفظ جان مادر و فرزند، بهترین گزینه محسوب می شود. این دیدگاه با نظر فقها در مورد نه ماهگی در حالت متعارف و طبیعی مطابقت دارد و طولانی شدن بارداری تا یک سال تنها در موارد غیرمتعارف و نادر رخ می دهد، که دانش پزشکی نوین با استفاده از روش های پیشرفته، تجربه جنین مواردی را برای مادر مجاز نمی شمارد.

ثمره بحث

در مورد آثار و ثمره های شرعی مترتب بر حداکثر مدت حمل، هرچند باب مستقلی وجود ندارد؛ اما از لایه لای مباحث فقهی می توان دو دسته از این آثار را استخراج کرد: نخست، آثار مربوط به مادر که در موضوعاتی همچون عده زن، نفقه، اجرای قصاص، حدود و دیات آشکار می شود؛ و دوم، آثار مربوط به فرزند که در مباحثی نظیر وصیت، ترتیب ارث و حقوق فرزند قابل مشاهده است. پرداختن دقیق به این آثار و احکام، نیازمند نگارش مقاله ای مستقل و جامع است.

نتیجه گیری

یکی از چالش برانگیزترین مباحث فقهی که فقهای هر دو مذهب به آن پرداخته اند، حداکثر مدت بارداری است. در میان فقیهان اهل سنت، اختلاف نظر شدیدی در این موضوع وجود دارد؛ به گونه ای که برخی یک سال، برخی دو سال، برخی سه تا هفت سال

و برخی نیز بر عدم وجود حد مشخص تأکید کرده‌اند. در مقابل، براساس دیدگاه مشهور فقهای امامیه، حداکثر مدت بارداری نه ماه است، هرچند ده ماه و یک سال نیز بیان شده است. مستند این دیدگاه‌ها غالباً روایات است و منبع اصلی اختلاف فقها، نبود دلیل روشنی از قرآن برای تعیین حداکثر مدت بارداری در رحم است. همچنین، قول به ده ماه مدرک متقنی ندارد و به همین دلیل، میان نظریه نه ماه و یک سال بحث وجود دارد. قائلان به نه ماه، عمدتاً به روایاتی استناد کرده‌اند که از آن‌ها می‌توان نظریه یک سال را نیز استنباط کرد.

حداکثر مدت بارداری به طور ویژه مورد بررسی و نقد علوم پزشکی قرار گرفته و در بسیاری از کشورهای اسلامی، براساس این بررسی‌ها، نشست‌های علمی برگزار شده و زمینه بحث‌های تخصصی فراهم آمده است. از آنجا که پزشکان نتوانسته‌اند بپذیرند جنین برای مدت طولانی‌تر از زمان معمول در رحم باقی بماند، برخی دیدگاه‌های فقهای اهل سنت و باورمندان به طولانی شدن بارداری را مورد نقد و حتی تمسخر قرار داده‌اند.

از نظر دانش پزشکی، رحم به منزله ظرف بارداری است و جنین تقریباً ۲۸۰ روز (معادل نه ماه) در این ظرف دوام می‌آورد؛ پس از این مدت، امکان ادامه حیات جنین در رحم وجود ندارد. همچنین، طول مدت بارداری از نظر پزشکی براساس هفته محاسبه می‌شود و معمولاً بین ۳۸ تا ۴۲ هفته به طول می‌انجامد، با این حال در موارد استثنایی ممکن است تا ۴۴ هفته نیز ادامه یابد.

نتایج به دست آمده از این پژوهش نشان می‌دهد که حداکثر مدت بارداری در حالت متعارف، براساس نظر فقهای معاصر اهل سنت و مشهور فقهای امامیه و با استناد به روایات و ملاحظات پزشکی، نه ماه است. همچنین، نظر یک سال، با توجه به دیدگاه برخی

فقه‌های شیعه، در موارد غیرمتعارف مبنا قرار می‌گیرد. با این حال، روش متداول در دانش پزشکی نوین بر این است که جنین تا هفته چهارم به طور طبیعی از رحم خارج می‌شود و در مواردی که بارداری از نه ماه تجاوز کند، انتخاب روش جراحی برای حفظ جان مادر و فرزند، بهترین گزینه محسوب می‌شود. به این ترتیب، امکان تحقق یک سال بارداری از نظر فقهی وجود دارد؛ اما دانش پزشکی اجازه تجربه آن را به مادر نمی‌دهد. تعیین دقیق حداکثر مدت بارداری در فقه، دو دسته ثمره و اثر به دنبال دارد: ۱. مربوط به مادر: شامل عده، نفقه، عدم اجرای قصاص، حدود و دیات برای زن باردار؛ ۲. مربوط به فرزند: شامل اثبات نسب، وقف، وصیت و تعیین سهم ارث فرزند متولد شده از این بارداری.

منابع

قرآن کریم

ابن ادریس، محمد بن منصور (۱۴۱۰)، السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
ابن باز، عبدالعزیز بن عبدالله (۱۴۱۸)، الفوائد الجلیة فی المباحث الفرضیة، ریاض: وزارة الشؤون الإسلامية والأوقاف.

ابن براج طرابلسی، عبدالعزیز القاضی (۱۴۰۶)، المذهب (لابن البراج)، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
ابن حزم، علی بن احمد (۱۴۲۴)، المحلی بالآثار، بیروت: دارالکتب العلمیة.
ابن عابدین، محمد امین بن عمر (۱۴۲۳ق)، رد المحتار علی الدر المختار، ریاض: عالم الکتب.
ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله (۱۴۱۴)، الاستذکار، دمشق: دار قتیبة للطباعة.
ابن قدامه، عبدالله بن احمد (۱۴۱۷)، المغنی، ریاض: دار عالم الکتب.
ابن قیم، محمد بن ابی بکر (۱۴۰۳ق)، تحفة المولود بأحكام المولود، چاپ اول، دمشق: مكتبة الدار البیان.

- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴)، لسان العرب، بیروت: دارالفکر.
- ابن همام، محمد بن عبد الواحد (بی تا)، شرح فتح القدير، بیروت: دارالفکر.
- استرآبادی، محمد امین (۱۴۲۶)، الفوائد المدنية، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- اسکویی، سیده فاطمه و همکاران (۱۳۸۳)، «عوامل مستعدکننده حاملگی طولانی مدت»، نشریه پرستاری ایران، ش ۳۸، ص ۱۹-۲۵.
- اکبرزاده پاشا، حجت الله؛ اکبرزاده پاشا، بشری (۱۳۹۹)، زنان و زایمان مامایی، چاپ شصت، تهران: انتشارات جعفری نوین.
- بار، محمد علی (۱۴۱۲)، خلق الإنسان بين الطب والقرآن، جده: دارالسعودية للنشر.
- بجنوردی، سید حسن (۱۴۱۹)، القواعد الفقهية، چاپ اول، قم: نشر الهادي.
- بحرانی، یوسف بن احمد (۱۴۰۵)، الحداثق الناضرة في أحكام العترة الطاهرة، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- بحرانی، هاشم بن سلیمان (۱۴۱۵)، البرهان في تفسير القرآن، قم: مؤسسة البعثة.
- بلاذری، احمد بن یحیی (۱۴۱۷)، أنساب الأشراف، بیروت: دارالفکر.
- بیهقی، احمد بن حسین (۱۴۲۴)، السنن الكبرى، بیروت: دارالکتب العلمية.
- جماعة من العلماء (۱۴۰۱)، المعيار المعرب والجامع المغرب، بیروت: دارالغرب الإسلامي.
- جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۴۱۰)، الصحاح، بیروت: دارالعلم للملایین.
- حرّ عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹)، وسائل الشيعة، چاپ اول، قم: مؤسسه آل البيت.
- حسن زاده، غلامرضا؛ و همکاران (۱۴۰۲)، جنین شناسی پزشکی لانگمن، تهران: ابن سینا.
- حلی، حسن بن یوسف (۱۴۱۳)، مختلف الشيعة في أحكام الشريعة، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- خرشی، محمد بن عبدالله (۱۴۱۷)، حاشية الخرشي، بیروت: دارالکتب العلمية.
- خطیب، عبدالرحمن (۱۴۱۷)، «أحكام المرأة الحامل»، مجلة الحکمة، ش ۱۱.
- خمینی، روح الله (بی تا)، تحریر الوسيلة، ج ۲، چاپ اول، قم: دارالعلم.

- خویی، سید ابوالقاسم (۱۴۱۰)، منهاج الصالحین (للخوئی)، قم: نشر مدینه العلم.
- دسوقی، محمد بن احمد (۱۴۱۷)، حاشیه الدسوقی علی الشرح الكبير، بیروت: دارالفکر.
- ذهبی، محمد بن احمد (۱۴۱۴ق)، سیر أعلام النبلاء، بیروت: مؤسسة الرسالة.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲)، مفردات ألفاظ القرآن، چاپ اول، بیروت: دارالعلم.
- زنجانى، سید موسی (۱۴۱۹)، کتاب نکاح (زنجانى)، قم: مؤسسه پژوهشی رأی پرداز.
- سبزواری، محمد باقر (۱۴۲۳)، کفایة الأحكام، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- سید مرتضی، علی بن حسین (۱۴۱۵الف)، رسائل، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- سید مرتضی، علی بن حسین (۱۴۱۵ب)، الانتصار في انفرادات الإمامية، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- شافعی، محمد بن ادريس (بی تا)، الأم، ۱۰ ج، بیروت: دارالمعرفة.
- شرینى، محمد (۱۴۲۵)، مغني المحتاج، بیروت: دار إحياء التراث العربي.
- شرتونی، سعید (۱۴۲۷)، أقرب الموارد في فصح العربية والشوارد، الطبعة الثانية، تهران: دار الاسوه لطباعه والنشر.
- شلبی، محمد مصطفى (۱۴۰۳ق)، أحكام الأسرة دراسة مقارنة، بیروت: دار الجامعية.
- شهید ثانی، زین الدین (۱۴۱۳ق)، مسالك الأفهام إلى تنقيح شرائع الإسلام، قم: مؤسسة المعارف الإسلامية.
- صدر، سید محمد (۱۴۲۰)، ماوراء الفقه، الطبعة الاولى، بیروت: دار الاضواء.
- طباطبایى، سید علی (۱۴۱۸)، ریاض المسائل، قم: مؤسسه آل البيت.
- طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن (۱۴۰۷)، تهذیب الأحكام، تهران: دارالکتب الإسلامية.
- طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن (۱۳۸۷)، المبسوط في فقه الإمامية، تهران: المكتبة المرتضوية.
- عباس، سمیر (بی تا)، جزوة أطول وأقل مدة للحمل بين الشرع والطب والقانون، بی جا: بی نا.
- عثیمین، محمد بن صالح (۱۴۱۳)، فتاوى رسائل الشيخ محمد بن إبراهيم، ریاض: دار الوطن للنشر.
- عثیمین، محمد بن صالح (۱۴۲۷)، تسهیل الفرائض، بی جا: دار ابن جوزی.
- عمیدی، سید عمید الدین بن محمد (۱۴۱۶)، کنز الفوائد في حل مشكلات الفوائد، قم: دفتر انتشارات اسلامی.

غانم، عمر بن محمد بن إبراهیم (۱۴۲۱)، أحكام الجنین في الفقه الاسلامي، بیروت: دار الأندلس.
غیب غلامی هرساوی، حسین (۱۳۸۰)، «مدت بارداری از نگاه مذهب های فقهی»، مجله فقه، ش ۲۷ و ۲۸، ص ۱۴۱-۱۸۷.

فاضل هندی، محمد بن حسن (۱۴۱۶ق)، کشف اللثام، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
قاضی جهانی، بهرام؛ و همکاران (۲۰۱۸)، بارداری و زایمان ویلیامز، تهران: گلبان.
قاضی عیاض، عیاض بن موسی (۱۴۱۵)، ترتیب المدارک و تقریب المسالك، رباط: وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية.

قرطبی، محمد (۱۴۱۶)، بداية المجتهد ونهاية المقتصد، بیروت: دارالکتب العلمية.
کارلن، بت؛ و همکاران (۱۳۸۵)، بیماری زنان و زایمان دنفورث، تهران: انتشارات نسل فردا.
کاسانی، ابوبکر بن مسعود (۱۴۲۴ق)، بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع، ۱۰ ج، بیروت: دارالکتب العلمية.
کانینگهام؛ و همکاران (۱۳۸۵)، مامای ویلیامز، تهران: انتشارات تیموری زاده.
کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷)، الکافي، تهران: دارالکتب الاسلامي.
گیاہی، حمیدہ و همکاران (۱۳۹۲)، «پیش بینی حاملگی طول کشیده با بررسی سونوگرافیک ترانس واژینال»، مجله علمی دانشگاه علوم پزشکی زنجان، ش: ۸۵، ص ۶۴-۷۳.

ماوردی، علی بن محمد (۱۴۱۴)، الحاوي الكبير، بیروت: دارالکتب العلمية.
مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳ق)، بحار الأنوار، بیروت: دار إحياء التراث العربي.
محسنی، محمد آصف (۱۴۲۴)، الفقه ومسائل طيبة، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
محقق حلی، جعفر بن حسن (۱۴۰۸ق)، شرائع الإسلام في مسائل الحلال والحرام، ج ۴، چاپ دوم، قم: مؤسسه اسماعیلیان.

مفید، محمد بن محمد بن نعمان (۱۴۱۳)، الإعلام بما اتفقت عليه الإمامية من الأحكام، چاپ اول، قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید.

منصور، جهانگیر (۱۳۸۵)، قانون مدنی، تهران، نشر دیدار.

- نجفی، محمدحسن (١٤٠٤)، جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام، ج ٤٣، چاپ هفتم، بیروت: دار
إحياء التراث العربی.
- نوری، میرزا حسین (١٤٠٨)، مستدرک الوسائل ومستنبط المسائل، چاپ اول، قم: مؤسسه آل البيت.
- نووی، یحیی بن شرف (١٤١٧)، المجموع شرح المذهب، بیروت: دارالفکر.
- نووی، یحیی بن شرف (٢٠٠٩م)، مغنی المحتاج إلی معرفة معانی ألفاظ، بیروت: دارالفکر.
- یزدی طباطبائی، محمدکاظم (١٤١٤)، العروة الوثقی، یزدی، قم، مكتبة الداوری.